

HAKİM (الحكيم)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

Sözlükte “iyileştirmek amacıyla me-netmek, düzeltmek, hükmetmek” anlamına gelen **hüküm** masdarından sıfat olup “hüküm ve hikmet sahibi” demektir. Sözlük açısından hikmete verilebilecek çeşitli mânalara paralel olarak hakîmin anlamı da zenginleşmektedir (bk. HİKMET). Kelimenin kökünde bulunan temel mânadan hareketle hakîmi “kendisini gerçek dışı bilgilerden ve nefsanî arzulardan alıkoyan, düşünce istikametine ve davranış selâmetine sahip bulunan kimse” diye tanımlamak mümkündür (Ebû'l-Bekâ, s. 380; İbnü'l-Cevzî, s. 260-261). Kelime Allah'a nisbet edilince “bütün sözleri ve fiilleri adaletle, ilme ve teenniye (hilm) uygun olan” mânasını kazanır (Halîl b. Ahmed, III, 66-67). Âlimler, zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen hikmette ilim ve amelde yani fiilde erginliğin doruk noktasında bulunmayı temel anlam olarak kabul etmişlerdir. Buna göre hakîmin bir mânası “bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen”, diğeri de “bütün tabiat nesnelere âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren” şeklinde ifade edilebilir.

Hakîm kelimesi Kur'an-ı Kerim'de doksan yedi yerde geçmektedir. Bunlardan beşi Kur'an'a nisbet edilmekte ve “lehinize veya aleyhinize hükmeden” yahut “hiçbir çelişkisi ve tutarsızlığı bulunmayan” mânasına gelmektedir. Bir âyette de Kur'an'ın indirildiği “mübarek bir gece”de tesbit edilen her işin (emr) sıfatı durumundadır. Doksan bir âyetteki hakîm ismiyle on yerde geçen hikmet kelimesi Allah'a izâfe edilmektedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “hkm” md.). Kur'an'da Allah'ın ismi olarak yer alan hakîm kelimesi hiçbir âyette tek başına geçmemiş, birçok âyette “yenilmeyen yegâne galip” mânasındaki **azîz** ismiyle, yine birçok âyette “hakkıyla bilen” anlamındaki **alîm** ve buna yakın mânalar içeren **habîr** ve **vâsi** ile, ayrıca “izzet, şeref ve hükümlanlık bakımından en yüce” anlamındaki **alî**, “övlümeye lâyık” demek olan **hamîd** ve “kullarını tövbeye sevkeden ve tövbelerini kabul eden” mânasındaki **tevvâb** ile birlikte kullanılmıştır. Doksan dokuz esmâ-i hüsnâ listesinde yer alan bu isimlerin hakîm ile beraber ve genellikle ondan önce kullanılırken

terkip halinde daima âyetlerin son kelimelerini oluşturdukları görülmektedir. Azîz isminin, daha ziyade ulûhiyyetin yüceltilmesini gerektiren tenzihî niteleme durumunda ve dilediğini icra eden fiilî vasıflandırmalarda, alîm ile ona yakın mânaları ifade eden isimlerin ise nesne ve olayların iç yüzüne vâkîf olmaya bağlı anlatım ve muhtevalarda tekrarlandığı, diğer yardımcı isimlerin de kategorilerine uygun kompozisyonlarda bulunduğu müşahede edilmektedir.

Hakîm doksan dokuz ismi ihtiva eden hadis rivayetinde yer almış (Tirmizî, “Da'vât”, 82; İbn Mâce, “Du'â”, 10), ayrıca hikmet kelimesi çeşitli hadislerde Allah'a izâfe edilmiştir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, “hkm” md.).

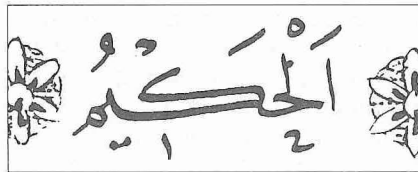
Kelâm âlimleriyle esmâ-i hüsnâ şârihleri, hakîmin “ilimde ve fiilde kemal” şeklinde ifade edilebilecek temel anlamından hareket etmiş, bazıları ilimdeki hikmete, bazıları da fiildeki hikmete ağırlık vermiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, tefsirinin bir yerinde hakîm isminin yorumu için hikmeti esas almış ve bunu “bilerek hükmetmek ve her şeyi yerli yerine koymak” şeklinde tanımladıktan sonra hakîmi şöyle açıklamıştır: “Allah bilmeden, gâfletle veya isabetsiz bir şekilde hükmetmez; O, insanlarda görülebilen bu vasıflardan münezzeh ve berîdir” (*Te'vîlâtü'l-Kur'an*, vr. 362^b). Diğer bir âyetin tefsirinde ise hakîmin fiilî fonksiyonunu öne çıkararak şu mânayı vermiştir: “Hakîm hükmünde ve yönetiminde yanılmayandır; yahut peygamber göndermek dahil bütün fiillerinde uygun olanı yapan, hiçbir hatası olmayıp daima isabet edendir” (a.e., vr. 374^a). İbn Fûrek'in belirttiğine göre Ebû'l-Hasan el-Eş'arî de benzer mânalara işaret etmiştir (*Mücerredü'l-makâlât*, s. 48). Mâtürîdî'den etkilendiği kabul edilen Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar ise hikmete “ilim ve itkân (ihkâm)” mânası vermekle birlikte hakîme “âlim-i fasîh” (edebî ve etkili ifadeye sahip bulunan âlim) anlamını vermiş ve

bu yorumunu Kur'an-ı Kerim'deki bir âyete (Sâd 38/20) dayandırmıştır (*el-Muğni*, V, 222). Ebû Süleyman el-Hattâbî hakîmin fiilî yönüne ağırlık vermiş ve bu ismin mânasını “nesnelere ölçülü yaratan, kendilerine has fonksiyonları kusursuz bir şekilde yerine getirmelerinin yöntemini kuran” şeklinde belirlemiştir. Ona göre karınca gibi çelimsiz yaratıklarla maymun, domuz ve ayı gibi çirkin hayvanların yaratılışı, yetenek ve fonksiyonlarında bile fevkalâde bir uyum ve sanat vardır (*Şe'nü'd-du'â*, s. 73-74). Gazzâlî hakîmi “varlıkların en yücesini en üstün ilimle bilen” şeklinde tanımlamış, “varlıkların en yücesi” ile zât-ı ilâhiyyeyi, “en üstün ilim” ile de ezeli, ebedî olan ve gerçek ilimlerle uyum halinde bulunan ilâhî ilmi kastettiğini söylemiştir. Buna göre hakîm “kendini bilen” demek olur. Gazzâlî hakîmin fiilî anlamına da işaret etmiştir (*el-Makşadü'l-esnâ*, s. 130). Abdülkerîm el-Kuşeyrî ise diğerlerinden farklı olarak hakîmin ihtiva ettiği hikmetlerden birinin Allah'ın müminleri sevmesi, onların da Allah'ı sevmeleri olduğunu söyler ve bunun için âyetlerden örnekler verir. Allah'ın kulunu sevmesi ona lutfu bulunması veya onu övmesi demektir. Kulun Allah'ı sevmesi de emirlerine uyması, kalben tâzim ve hürmet göstermesidir. Şu da kabul edilmelidir ki samimi sevgi her türlü menfaatten uzak olur (*et-Taḥbîr fi'l-tezkîr*, s. 65-66).

Hakîm ismi “bilen” mânasına alındığında takdirde zâti isim veya sıfatlar grubuna, “âhenkli, sağlam ve sanatkârane iş yapan” mânasına alındığında ise kevnî-fiilî grubuna girer. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, bu ismin ikinci mânada kabul edilerek fiilî sıfatlardan sayılmasının ciddi problemler doğurabileceğini söyler ve bu sebeple birinci mânanın isabetli olduğunu vurgular. Kevnî-fiilî grubunda mütalaa edildiği takdirde ilâhî fiilleri ezeli kabul etmeyen Mu'tezile ve Eş'ariyye'ye göre bu ismin ezeli olması imkânsızdır. Bu durumda ve ayrıca kelimenin dil kurallarına göre değerlendirilmesi karşısında hakîmin “alîm” mânasına alınarak zâti isimlerden sayılması gerektiği kanaatinin ağırlık kazandığı görülür.

Hakîm ismiyle “hakkıyla bilen” anlamındaki alîm, “her şeyin iç yüzünden haberdar olan” mânasındaki **habîr**, “ilmi ve merhameti her şeyi kuşatan” anlamındaki **vâsi**, “eşi ve örneği olmayan, sanatkârane yaratan” anlamındaki **bedî** isimleri arasında anlam yakınlığı vardır (bk. ESMÂ-I HÜSNÂ).

Hasan Rızâ hattı ile esmâ-i hüsnâdan “hakîm” ismi

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hkm" md.; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "hkm" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hkm" md.; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 380; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hkm" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hkm" md.; İbn Mâce, "Du'â", 10; Tirmizî, "Da'avât", 82; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, III, 66-67; Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Beyrut 1395/1975, s. 52; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 362^b, 374^a; a.m.lf., *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Fethullah Huleyî), Beyrut 1970, s. 107; Ebü Süleyman el-Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimaşk 1404/1984 → Dimaşk, ts. (Dârü's-Sekâfeti'l-Arabîyye), s. 73-74; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 191-192; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 48; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî* (nşr. Mahmûd M. el-Hudayrî), Kahire, ts. (el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-âmme), V, 219, 222; Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, vr. 92^{a-b}; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. M. Saïd Besyûnî), Beyrut 1410/1990, I, 121; Kuşeyrî, *et-Ta'hîr fi't-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 65-66; Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ* (Fazlûh), s. 130, 173; Ebü Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-ağşâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 97^b - 98^b; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 206-261; Fahreddin er-Râzî, *Levâmî'u'l-beyyinât*, s. 284-285; Suad Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987, s. 174-178; Musa Koçar, *İmam Mâtürîdî'de Esmâ-i Hüsnâ* (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 48.

BEKİR TOPALOĞLU

HÂKİM

(bk. KADI).

HÂKİM

(الحاكم)

Hukukî hükümlerin
koyucusu ve kaynağı
anlamında fıkıh usulü terimi.

Sözlükte "hüküm veren, yönetici, kadî" mânalarına gelen hâkîm kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de ilk anlamda beş âyette çoğul şekliyle (el-A'râf 7/87; Yûnus 10/109; Hûd 11/45; Yûsuf 12/80; et-Tîn 95/8), birçok âyette de değişik fiil kalıplarıyla geçmektedir. "Yönetici ve kadî" anlamında ise muhtelif hadislerde kullanılmıştır (Buhârî, "İ'tisâm", 21, "Ahkâm", 15, 16, 21, 29, 39, 40; Müslim, "Aşkîye", 15; Ebü Dâvûd, "Aşkîye", 2, 8). Hâkîm usul-i fıkıhta "hükümün sâdir olduğu kaynak ve hukukun menşei" anlamına gelir. Kaynak kavramı "bir şeyin ilk çıktığı yer" mânasında kullanıldığı zaman hukukun kaynağı ile hukuk kurallarının nereden geldiği ve dayanağının ne olduğu kastedilir. Bu anlamda fıkıh usulünde "delil"

kelimesi kullanılmakta, şer'î hükümlerin dayanağını teşkil eden Kur'an, Sünnet ve diğer kaynaklara "edilletü'l-ahkâm" veya "mesâdirü'l-ahkâm" denilmektedir (bk. DELİL). Hukukun kaynağı ile hukukun menşei, yani kanun koyucu (şâri') kastedildiğinde ise İslâm hukukunun kaynağı Allah'ın iradesi olup Kur'an, Sünnet ve diğer kaynaklar Allah'ın iradesine götüren delil ve vasıtalaradır.

İslâm hukukçuları, "hukukî hükümlerin yaratıcı kaynağı (menşei)" anlamında tek hâkimin Allah ve O'nun ilâhî iradesi olduğunda ve bu mânada aklın istiklâli bulunmadığında ittifak etmişlerdir. İslâm hukukunda mevcut, "Hüküm vermek ancak Allah'ın hakkıdır" şeklindeki kural da, "Hüküm ancak Allah'ındır; O hakkı anlatır ve O doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır" (el-En'âm 6/57) âyetinden çıkarılmıştır.

İslâm âlimleri, yaratıcı kaynağı ilâhî irade olan hukukî hükümlerin peygamberler ve ilâhî kitaplar olmadan tek başına insan aklıyla bilinip bilinmeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kelâm ve fıkıh usulünde "hüsün ve kubbuh meselesi" adı altında geniş teolojik tartışmalara sebep olan bu konuda Mu'tezile mensupları ile bazı Ca'ferîler, menşei Allah'ın iradesi olan hukukî hükümlerin peygamberler ve ilâhî kitaplar olmadan insan aklıyla bilinebileceğini söylemişlerdir. Çünkü öğrenme kaynakları vahiy ile sınırlı değildir ve akıl da bu kaynaklardan biri olabilir. Onlara göre hukukî hükümlerin taalluk ettiği fiillerin birtakım vasıf ve neticeleri mevcut olup bu vasıf ve neticeler söz konusu fiilleri zararlı veya faydalı yapar. Bu vasıflara dayanarak ve fiillerin meydana getireceği zarar veya faydalar göz önüne alınarak onların iyi veya kötü olduğuna akıl ile hükmedilebilir. Bu kabul, âlimleri fiillere ait ilâhî hükümlerin aklın o fiilleri zararlı veya faydalı olarak idrak etmesine göre sevk edildiği sonucuna götürmüştür. Bu da Allah'ın insanlardan, akıllarının faydalı görüp iyi kabul ettiği fiilleri yapmalarını ve zararlı görüp kötü kabul ettiği fiillerden kaçınmalarını istemesi demektir. Buna göre aklın iyi gördüğü fiil Allah'ın da yapılmasını istediği ve yapanlara sevap ve mükâfat vaad ettiği fiil, aklın çirkin gördüğü fiil ise Allah'ın da yapılmasını istemediği ve yapanları cezalandıracağı fiildir. Varılan bu son noktanın ilk bakışta, bu görüş sahiplerinin aklı iyi ve kötü konusunda hâkîm saydıklarını çağırıştırdığı ve Allah'ın yegâne şâri' ve hüküm koyucu vasfını tartışmalı hale getirdiği

doğrudur. Hatta bazı usulcüler bu sebeple Mu'tezile'ye göre aklın mücip olduğu, yani aklın iyi veya kötü gördüğü şeyi emretmek veya yasaklamanın Allah için vâcip olduğu iddiasında bulunmuşlarsa da bu iddia (Fahreddin er-Râzî, I/1, s. 223-225; Abdülazîz el-Buhârî, IV, 230; Sadrüşşerâ, I, 90; Ebü Zehre, s. 54) birçok Ehl-i sünnet âlimince doğru bulunmadığı gibi bizzat bazı Mu'tezile âlimleri tarafından da reddedilmiştir (Kâdî Abdülcebbar, VI, 62-64; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, I, 366; II, 869-870, 886-887). Nitekim Ehl-i sünnet usulcülerinin önemli bir kısmı, Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünü aktarırken Mu'tezile'ye göre aklın hâkim değil müdrîk ve keşfedici olduğunu belirterek (Gazzâlî, I, 56-57; Âmidî, I, 77; İsnævî, I, 154; İbnü'l-Hümâm, II, 89) daha yumuşak bir ifade kullanmışlardır. Öyle anlaşıyor ki Mu'tezile'nin bu konuda akla ağırlık vermesi, aklın idrakinin Allah için bağlayıcı olduğu şeklinde değil iyiliği bilinen fiilin emredilmiş, kötülüğü bilinen fiilin yasaklanmış bulunduğunu Allah'ın hükmü olarak görmek gerektiği, fiillerin iyilik ve kötülüğünün akıl ile bilinebileceği tarzındadır. Mu'tezile literatüründe yer alan ifadelerden menşei anlamında hüküm kaynağının sadece ilâhî olduğuna, akla tanınan rolün bu ilâhî hükümlerin bilinmesi konusuna ilgili bulunduğu, hatta bu konuda bile akla sınır konduğu anlaşılmaktadır (Dönmez, s. 11-12).

Eş'arîler, Allah'ın kitapları ve peygamberleri olmadan ilâhî menşeli hukukî hükümleri aklın bilmesine imkân bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Zira aklın fiillere dair verdiği hükümlerde apaçık bir ihtilâf içinde olduğu, bir kısım akıllar bazı fiilleri güzel bulurken diğer akılların aynı fiilleri çirkin gördüğü, hatta aynı kişinin aklının bile bir fiil hakkında farklı zamanlarda değişik hükümler verebildiği, ayrıca aklın hükmüne hevâ ve heves gibi başka faktörlerin de etki ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla aklın iyi gördüğü fiilin Allah katında da iyi olup O'nun tarafından yapılması istendiğini, aklın çirkin gördüğü fiilin Allah katında da çirkin olup O'nun tarafından yapılmaması istendiğini söylemenin isabetli olmayacağı açıktır. Şu halde Eş'arîler'e göre menşei ilâhî irade olan hukukî hükümleri öğrenme kaynağı akıl değil sadece ilâhî kitaplar, peygamberler ve bunların gösterdiği yolda müctehidlerin yaptığı icthadlardır.

Mâtürîdîler'e ve bir kısım Ca'ferîler'e göre insana ait fiillerin bazı vasıflarının iyilik ve kötülüğü gerektirecek birtakım